

PARAFIE
W ŚREDNIOWIECZNYCH PRUSACH
W CZASACH ZAKONU NIEMIECKIEGO
OD XIII DO XVI W.

ECCLESIA CLERUSQUE TEMPORIBUS MEDII AEVI

vol. 4

Przewodniczący rady naukowej:

prof. dr hab. Andrzej Radziwiński
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

Rada naukowa:

prof. dr hab. Roman Czaja
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

prof. dr hab. Krzysztof Ożóg
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie)

prof. dr hab. Matthias Thumser
(Freie Universität w Berlinie)

prof. dr Mario Glauert
(Brandenburgisches Landeshauptarchiv w Poczdamie)

prof. dr hab. Waldemar Rozynekowski
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

dr Magdalena Satora
(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie)

dr Radosław Biskup
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; sekretarz serii: biskup@umk.pl)

dr Krzysztof Kwiatkowski
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

PARAFIE
W ŚREDNIOWIECZNYCH PRUSACH
W CZASACH ZAKONU NIEMIECKIEGO
OD XIII DO XVI W.

Pod redakcją
Radosława Biskupa i Andrzeja Radzimińskiego

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2015

Redakcja naukowa
prof. dr hab. Andrzej Radziwiński
dr Radosław Biskup

Recenzent
prof. dr hab. Janusz Tandecki

Redakcja i korekta
Mirosława Buczyńska

Indeks geograficzny
Ireneusz Czarciński

Okladka i layout
Krzysztof Skrzypczyk

Na 1. stronie okładki: inicjał „T” z graduału proveniencji włoskiej (Cremona)
(z cyfrowych zbiorów British Library: www.bl.uk)

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2015

ISBN 978-83-231-3423-7

Wydanie książki zostało dofinansowane z grantu Narodowego Centrum Nauki
pt. „Parafie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1243-1525”
(DEC-2011/01/B/HS3/00828)

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. (56) 611 42 95, fax (56) 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax (56) 611 42 38, e-mail: books@umk.pl
www.wydawnictwoumk.pl

Druk: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
GRZEGORZ BIAŁUŃSKI (<i>OLSZTYN</i>) Zarys dziejów parafii na terytorium „Wielkiej Puszczy” do 1525 r.	II
RADOŚLAW BISKUP (<i>TORUŃ</i>) Tzw. formularz z Uppsali jako źródło do dziejów parafii w państwie zakonu niemieckiego w Prusach (XIV–XVI w.)	27
MARIO GLAUERT (<i>POTSDAM</i>) Kościoły, klasztory i szpitale między Kwidzynem a Suszem w czasach średniowiecza (do 1525 r.). Przyczynek do topografii sakralnej i prozopografii niższego duchowieństwa w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach	51
ALICJA GRABOWSKA-LYSENKO (<i>TORUŃ</i>) Parafie wiejskie z obszaru Prus okiem historyka sztuki – problemy i dezyderaty badawcze na przykładzie kościoła pw. św. Jakuba w Niedźwiedzicy	109
SŁAWOMIR JÓŹWIAK (<i>TORUŃ</i>) Kościół parafialny w Pluskowęsach w ziemi chełmińskiej w świetle średniowiecznych źródeł pisanych	127
RADOŚLAW KRAJNIAK (<i>TORUŃ</i>) Średniowieczni plebani kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Mikołaja w Chełmży	141

KAMILA LIPNIEWSKA (<i>TORUŃ</i>)	
„Pamiętaj, toć Tobie wiele, by czcił święta niedzielę”. Obowiązek mszalny w średniowiecznych Prusach w świetle ustawodawstwa synodalnego	155
MONIKA JAKUBEK-RACZKOWSKA (<i>TORUŃ</i>)	
Obrazy w przestrzeni liturgicznej miejskich kościołów parafialnych w średniowiecznych Prusach. Przegląd funkcji	173
WALDEMAR ROZYNKOWSKI (<i>TORUŃ</i>)	
Badania nad siecią parafialną w diecezji chełmińskiej w średniowieczu – charakterystyka bazy źródłowej oraz metod badawczych	205
REMIGIUSZ STACHOWIAK (<i>BERLIN</i>)	
Duchowni pruscy w Kurii Rzymskiej w XV i na początku XVI w. – zabiegi o beneficja i kariery	219
MARCIN SUMOWSKI (<i>TORUŃ</i>)	
Rachunki wityryka kościoła św. Jakuba w Toruniu z 1468 r.	237
SEWERYN SZCZEPAŃSKI (<i>OLSZTYN</i>)	
Traktat dzierzgoński (1249 r.) a początki organizacji parafialnej w Pomezanii	273
LESZEK ZYGNER (<i>CIECHANÓW</i>)	
Białuty – dzieje parafii na pograniczu mazowiecko-pruskim	297
Wykaz skrótów	315
Ilustracje	321
Indeks geograficzny	355

WPROWADZENIE

Kolejny, czwarty już tom z serii zatytułowanej „Ecclesia clerusque temporibus medii aevi” został poświęcony prezentacji wyników badań nad parafiami na obszarze władztwa zakonu niemieckiego w Prusach. Badania te zostały przeprowadzone w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki pt. „Parafie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1243–1525” (DEC–2011/01/B/HS3/00828). Znalazło się w nim trzynaście artykułów poświęconych różnym aspektom działalności parafii oraz duchowieństwa parafialnego. W tekstach tych omawiane są zagadnienia z zakresu historii, w tym dziejów osadnictwa w kontekście powstawania sieci parafialnej, historii sztuki, a także źródłoznawstwa. W ramach realizacji wspomnianego grantu powstaje również baza danych zawierająca podstawowe dane na temat kościołów parafialnych w państwie zakonu niemieckiego w Prusach (www.parafie.umk.pl). Zarówno opracowana baza danych, jak również przedstawione badania wpisują się ściśle w profil badawczy nowego Zakładu Historii Krajów Bałtyckich, który istnieje w Instytucie Historii i Archiwistyki od 2013 r.

Wśród trzynastu studiów zamieszczonych w tomie, cztery zostały poświęcone zagadnieniom związanym z budową sieci parafialnej, w tym z działaniami osadniczymi w diecezjach: chełmińskiej, pomezańskiej i warmińskiej. Grzegorz Białuński w artykule zatytułowanym *Zarys dziejów parafii na terytorium „Wielkiej Puszczy” do 1525 r.* przedstawił rozwój sieci parafialnej, opierając się na podstawowych badaniach osadniczych, w południowo-wschodniej części diecezji warmińskiej, na terenie kilku okręgów krzyżackich. Obszerny tekst Mario Glauerta pt. *Kościoły, klasztory*

i szpitale między Kwidzynem a Suszem w czasach średniowiecza (do 1525 r.). Przyczynek do topografii sakralnej i prozopografii niższego duchowieństwa w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach ukazuje wyniki badań, także w kontekście rozwoju osadnictwa, nad siecią parafialną na terytorium władztwa biskupów i pomezkańskiej kapituły katedralnej. Z kolei Seweryn Szczepański w swoim artykule zatytułowanym *Traktat dzierzgoński (1249 r.) a początki organizacji parafialnej w Pomezanii* ponownie powrócił do analizy dokumentu traktatu dzierzgońskiego z 1249 r. w kontekście pokazania genezy sieci parafialnej w diecezji pomezkańskiej po zakończeniu pierwszego powstania Prusów. Źródłoznawczy i metodologiczny charakter mają artykuły Waldemara Rozynkowskiego (*Badania nad siecią parafialną w diecezji chełmińskiej w średniowieczu – charakterystyka bazy źródłowej oraz metod badawczych*) i Radosława Biskupa (*Tzw. formularz z Uppsali jako źródło do dziejów parafii w państwie zakonu niemieckiego w Prusach (XIV–XVI w)*). Autorzy omawiają w nim różne typy źródeł wykorzystywanych do badania sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej oraz w państwie zakonu niemieckiego, a także prezentują metodologię takich badań. Dwa kolejne artykuły zamieszczone w niniejszym tomie odnoszą się do dziejów poszczególnych parafii. Sławomir Józwiak w artykule pt. *Kościół parafialny w Pluskowężach w ziemi chełmińskiej w świetle średniowiecznych źródeł pisanych* skupił się na ustaleniu czasu fundacji parafii w Pluskowężach oraz chronologii budowy tamtejszego kościoła parafialnego. Z kolei Leszek Zygmunt w tekście zatytułowanym *Białuty – dzieje parafii na pograniczu mazowiecko-pruskim* omówił historię parafii Białuty położonej na pograniczu mazowiecko-pruskim aż do XIX wieku. Artykuł ten został uzupełniony niepublikowanym dotąd materiałem źródłowym do dziejów tej parafii. Również dwa z publikowanych w tomie artykułów zostały poświęcone duchowieństwu parafialnemu. Radosław Krajniak opracował biografie średniowiecznych plebanów kościoła parafialnego św. Mikołaja w Chełmży, a także przedstawił wnioski dotyczące ich karier kościelnych oraz wykształcenia (*Średniowieczni plebani kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Mikołaja w Chełmży*). Natomiast Remigiusz Stachowiak w artykule pt. *Duchowni pruscy w Kurii Rzymskiej w XV i na początku XVI wieku – zabiegi o beneficja i kariery* ukazał zabiegi podejmowane w Rzymie przez duchowieństwo pochodzące z diecezji

pruskich, także plebanów kościołów parafialnych, o inne beneficja kościelne. W innych artykułach znajdziemy interesujące rozważania źródłowe. I tak przykładowo, Marcin Sumowski zaprezentował rozważania poświęcone średniowiecznym wityrykom, publikując równocześnie bardzo ciekawe źródło do tej problematyki, czyli rachunki wityryka kościoła św. Jakuba w Toruniu z 1468 r. (*Rachunki wityryka kościoła św. Jakuba w Toruniu z 1468 r.*). W niniejszym tomie zostały jeszcze omówione trzy zagadnienia związane ściśle z dziejami kościołów parafialnych i ich duchowieństwa. Kamila Lipniewska w artykule pt. „*Pamiętaj, toć Tobie wiele, by czcił święta niedzielę*”. *Obowiązek mszalny w średniowiecznych Prusach w świetle ustawodawstwa synodalnego* pokazała, jakie normy prawne określały zasady uczestnictwa ludności Prus w mszach świętych niedzielnych i świątecznych. Monika Jakubek-Raczkowska skupiła się na charakterystyce i funkcjach obrazów, które znajdowały się w przestrzeni liturgicznej miejskich kościołów parafialnych (*Obrazy w przestrzeni liturgicznej miejskich kościołów parafialnych w średniowiecznych Prusach. Przegląd funkcji*). Natomiast Alicja Grabowska-Lysenko podjęła temat wiejskich kościołów parafialnych na terenie władztwa zakonu krzyżackiego widzianych z perspektywy historyka sztuki, na przykładzie świątyni św. Jakuba w Niedźwiedzicy (*Parafie wiejskie z obszaru Prus okiem historyka sztuki – problemy i dezyderaty badawcze na przykładzie kościoła pw. św. Jakuba w Niedźwiedzicy*).

Radosław Biskup i Andrzej Radzimiński